

Orientalia Christiana Cracoviensia 4 (2012), s. 11–23
DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/ochc.1028>

Aleksander Musin

Rosyjska Akademia Nauk, Sankt Petersburg

„Ród ruski”, „ród wareski” i narodowość staroruska¹

Charakterystyczną cechą obecnego etapu studiów nad dziejami Dawnej Rusi staje się zróżnicowane podejście badawcze do jej różnych regionów. Istniejące w drugiej połowie XX wieku wyobrażenie „jednolitej narodowości staroruskiej”, wspólnego przodka dzisiejszych Rosjan, Ukraińców i Białorusinów, którzy zawdzięczają istnienie zróżnicowaniu staroruskiego języka i etnosu², powstawało w specyficznych warunkach historycznych³. Dzisiaj ustępuje ono miejsca nowym poglądom na temat czynników konsolidacji staroruskiego społeczeństwa⁴.

Oczywiście, regionalna specyfika Dawnej Rusi, zwłaszcza różnice między Północą i Południem, były przedmiotem badań także wcześniej, tym bardziej że dobrze ukazują je źródła etnograficzne, językowe, archeologiczne i źródła

---

¹ Chciałbym serdecznie podziękować prof. Maciejowi Salamonowi, który nie tylko zaprosił mnie do udziału w konferencji *Tożsamości zbiorowe w Europie Wschodniej: wzorce, symbole, obrazy i mitologie przynależności dawniej i dziś* (Kraków–Poronin, 22–24 X 2009), ale także podjął się trudu przekładu artykułu na język polski. Dzięki temu zyskałem możliwość wydania mojej pierwszej publikacji w języku przodków. Chcę także wyrazić wdzięczność dla Funduszu Królowej Jadwigi Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków, Polska) i Fundacji Popierania Nauki Kasy imienia Józefa Mianowskiego (Warszawa, Polska), dzięki wsparciu których miałem możliwość zapoznania się z osiągnięciami polskiej nauki.

² В. В. Мавродин, *Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности*, Москва 1971; В. В. Седов, *Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование*, Москва 1999; П. П. Толочко, *Древнерусская народность: воображаемая или реальная*, Санкт-Петербург 2005.

³ Н. Н. Юсова, «Давньоруськоа народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.), Київ 2006.

⁴ Г. В. Штыхов, *Древнерусская народность: реалии и миф*, [w:] *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, т. 3: *Этногенез и этнокультурные контакты славян*, ред. В. В. Седов, Москва 1997, s. 376–385; А. П. Толочко, *Воображенная народность*, „Ruthenica” 1 (2002), s. 112–117.

pisane⁵. Jednak w celu przekonującego rozstrzygnięcia problemu zbiorowej samoidentyfikacji w średniowieczu badacz musi sięgnąć po zabytki piśmiennictwa, w których ujawnić się mogły *explicite* historyczne podstawy historyczne podstawy dokonywania przez zbiorowości ludzkie dawnej Rusi identyfikacji swoich członków lub wzajemnego przeciwstawiania się sobie.

Wiadomo, że specyficzna struktura państwa staroruskiego, które składało się z „włości” kijowskiej i nowogrodzkiej, a którą my dzisiaj nazwalibyśmy federacyjną, znalazła odbicie w końcowej nocie Ewangeliarza Ostromira z 1057 roku i we wstępie do Pierwszego latopisu nowogrodzkiego⁶. Źródła pozwalają nam cofnąć tę sytuację do okresu starszego o jedno stulecie. Jeśli w traktacie Rusi z Bizancjum z 945 roku posłowie oświadczają w preambule: „My z rodu ruskiego”, to w Pierwszym latopisie nowogrodzkim kronikarz XI wieku utrzymuje, że nowogrodzianie byli „z rodu wareskiego”, podkreślając przy tym, że płacili daninę kijowskiemu księciu⁷.

W nauce niejednokrotnie rozważano historyczny sens pojęcia „wareski ród” nowogrodzian⁸. Najbardziej prawdopodobne jest, że posługując się tym pojęciem „rodu”, ówcześni pisarze mieli na myśli nie przynależność etniczną, lecz społeczno-polityczną organizację społeczeństwa. W tym kontekście priorytet Nowogrodu przed Kijowem uwarunkowany był w świadomości współczesnych tym, że przodkowie Nowogrodzian stali u początków „rodu wareskiego”. Oni to byli organizatorami „wezwania Waregów”, które latopis datuje na rok 862. Pojawienie się na północy Rusi „wareskiej” dynastii w rezultacie *riada* („porozumienia”) dało podstawy pod kształtowanie się w Nowogrodzie specyficznego systemu

⁵ Д. К. Зеленин, *Восточнославянская этнография*, Москва 1991, s. 29–34; А. А. Зализняк, *Новгородские берестяные грамоты и проблемы восточнославянских диалектов*, [w:] *История и культура древнерусского города*, ред. Г. А. Федоров-Давыдов, Москва 1989, s. 18–30.

⁶ Л. В. Столярова, *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков*, Москва 2000, s. 14–15; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. А. Н. Насонов, Москва–Ленинград, 1950, s. 103.

⁷ *Повесть временных лет*, ред. М. Б. Свердлов, Ленинград 1996, s. 13, 23; *Новгородская первая летопись...*, dz. cyt., s. 107.

⁸ В. Л. Янин, *Новгородские посадники*, Москва 2003, s. 66, 421; А. А. Гиппиус, *Скандинавский след в истории новгородского боярства*, [w:] *The Slavization of the Russian North*, ed. J. Nuorluoto, Helsinki 2006, s. 93–109 (*Slavica Helsingiensia*, 27); А. Гиппиус, *A Scandinavian trace in the history of the Novgorod boyardom*, [w:] *Vers l'Orient et vers l'Occident: regards croisés sur dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne*, éd. P. Bauduin, A. Musin, Caen 2013; В. Я. Петрухин, *Новгородцы от «рода варяжска»?*, [w:] *Диалог культур и народов в средневековой Европе. Сборник научных статей в честь 60-летия чл.-кор. РАН Е. Н. Носова*, ред. Н. В. Хвощинская, А. Е. Мусин, Санкт-Петербург 2010, s. 148–150; А. Е. Мусин, «Род русский», «род варяжский», «род прусский»: миграции и историческая память как факторы политогенеза, [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье: Миграции, расселения, война как факторы политогенеза, 24 чтения памяти чл.-кор. РАН В. Т. Паицто*, Москва, 18–20 апреля 2012 года, *Материалы конференции*, ред. Е. А. Мельникова, Москва 2012, s. 192–197.

związanego z konstytucyjną relacją miasta i księcia, które uległo utrwaleniu w porozumieniach z lat 1264–1471⁹. System ten różnił się w istotny sposób od autokracji kijowskiej, a następnie włodzimierskiej i moskiewskiej – własnej „ruskiej” autokracji, która powstała w rezultacie podboju dorzecza średniego Dniepru przez Rurykowiczów. Sądzę, że wezwanie Ruryka i wywodzące się z tego wydarzenia prawo „wolności wyboru książąt” stało się fundamentalnym momentem nowogrodzkiej organizacji politycznej, którą współcześni nazywali „rodem wareskim” i podstawą mentalności nowogrodzian.

Wypada sprawdzić, jak dalece ta hipoteza jest uzasadniona. W tym celu niezbędne jest ujawnienie i poddanie analizie zabytków piśmiennictwa istniejących w perspektywie *la longue durée*, w których współcześni sami oceniali legendę o wezwaniu Waregów jako podstawę kolektywnej samoidentyfikacji Nowogrodu. Zajmijmy się tekstami późnego średniowiecza. Przede wszystkim będzie nas interesować: „Posłanie o darach Monomacha” przypisywane metropolicie Spiridonowi – Sawie z końca XV – początku XVI wieku¹⁰, stworzona na jego podstawie „Opowieść o kniaziach włodzimierskich”¹¹, odbicie tych utworów w latopisarstwie XVI wieku, a przede wszystkim w dziełach, takich jak: *Stiepiennaja kniga*¹², latopis Woskreszeński¹³ czy *Historia kazańska* powstała w latach 1564–1565¹⁴.

Zgodnie z „Posłaniem” rzymski imperator August podzielił cesarstwo między swych krewnych i towarzyszy. Pewien Prus został wysłany nad brzegi Wisły, gdzie otrzymał miasta Malbork, Toruń, Chojnice, Gdańsk i „liczne inne miasta aż do rzeki zwanej Niemen”. Jego imię zachowało się w nazwie Prusy. Po upływie wielu lat nowogrodzki posadnik¹⁵ Gostomysł wysłał od Ziemi Pruskiej posłów po księcia. W rezultacie książę Ruryk, który pochodził z rodu Augusta i Prusa, zostaje wezwany do Nowogrodu i zaczyna tu panować jako książę. Od niego pochodzi dynastia Rurykowiczów panująca w Moskwie. Dwoma innym tematami posłania były: sama historia „czapki Monomacha”

⁹ В. Л. Янин, *У истоков новгородской государственности*, Великий Новгород 2001, s. 5, 62, 64, 83.

¹⁰ „Posłanie” zachowało się w trzech kodeksach rękopiśmiennych z 2. połowy XVI wieku. Opublikowane: Р. П. Дмитриева, *Сказание о князьях владимирских*, Москва–Ленинград 1955, s. 159–170.

¹¹ „Opowieść” istnieje w 4 redakcjach, które wyróżniła R. P. Dmitriewa: „pierwszej” i „drugiej redakcji” (Р. П. Дмитриева, *Сказание о князьях владимирских*, dz. cyt., s. 171–181, 185–191), „redakcji Miedowarcewa”, datowanej na 1526/1527, oraz „Czudowskiej opowieści” z lat 40. XVI wieku (Р. П. Дмитриева, *Сказание о князьях владимирских*, dz. cyt., s. 196–200).

¹² *Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам: Тексты и комментарии*, ред. Н. Н. Покровский, Г. Д. Ленхофф, t. 1, Москва 2007, s. 151, 221–222.

¹³ *Летопись по Воскресенскому списку*, Москва 2001, s. 268 (Полное собрание русских летописей, 7).

¹⁴ *Казанская история*, ред. Г. Н. Моисеева, В. П. Адрианова-Перец, Москва 1954.

¹⁵ Urzędnik stojący na czele samorządu wspólnoty miejskiej Nowogrodu.

oraz innych cesarskich regaliów, jakoby posłanych przez bizantyńskiego cesarza Konstantyna IX (1042–1055) księciu Włodzimierzowi (1053–1125), a także „Rodowód książąt litewskich”.

Historia powstania tych utworów była zawsze przedmiotem dyskusji. Przyjęto uważać, że „Posłanie” i „Opowieść” pojawiły się kolejno po sobie w okresie 1511–1523, a w 1533/1534 roku «Opowieść» poddana została gruntownej przeróbce. Niektórzy badacze uważali, że „Posłanie” powstało w 1498 roku w związku z koronacją Dymitra, wnuka księcia Iwana III¹⁶. Jednak w publikacjach nie wykluczano myśli, że podstawowe legendy wchodzące w skład „Posłania” mogły powstać znacznie wcześniej¹⁷.

Naszym zdaniem tekst „Posłania” i współczesne mu zabytki rzeczywiście pozwalają zakładać wcześniejszą datację. Moskiewski zwód wielkksiążęcy 1479 roku niczego nie wie jeszcze ani o potomkach Augusta, ani o darach Monomacha. Natomiast w 1489 roku książę Iwan Patrikijew Wielki zawiadamia austriackiego posła Mikołaja Poppela, że wielki książę „Z Bożej miłości odziedziczył Państwo Ruskie po swoich przodkach i ustanowiony został przez Boga”¹⁸, co można uznać za odbicie idei zawartych w „Posłaniu”. Tegoż roku 1489 w dyplomatycznej korespondencji po raz pierwszy odnotowane zostaje zainteresowanie Księstwa Moskiewskiego miastami pruskimi, które są w tym dziele wspomniane¹⁹. Warto zwrócić uwagę na pewien anachronizm w tym tekście. W spisie litewskich książąt i polskich królów nie występuje imię Aleksandra, który po śmierci Kazimierza Jagiellończyka w 1492 roku był księciem litewskim, zaś w 1501 roku został królem Polski. Następcą Andrzeja Kazimierza, „piątego” władcy Litwy po Witenesie, Giedyminie, Olgierdzie i Jagielle, zostaje tu wspomniany „szósty – Zygmunt król obecny” (1506–1548)²⁰. Wynika z tego, że tekst mógł się pojawić przed rokiem 1492 i uzyskać nową redakcję dopiero

¹⁶ О. И. Подобедова, *Миниатюры русских исторических рукописей*, Москва 1965, s. 96; А. А. Зимин, *Россия на рубеже XV–XVI столетий (Очерки социально-политической истории)*, Москва 1982, s. 147–159.

¹⁷ Я. С. Лурье, *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI в.*, Москва–Ленинград 1960, s. 388; Мыльников А. С., *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, прототипотезы XVI – начала XVIII в.*, Санкт-Петербург 1996, s. 215.

¹⁸ Н. М. Карамзин, *История Государства Российского*, t. 5, Санкт-Петербург, 1830, s. 245–263.

¹⁹ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича, 1: годы с 1487 по 1533*, Сборник Русского исторического общества, ред. Г. Ф. Карпов, t. 35, Санкт-Петербург 1882, s. 39–40.

²⁰ Р. П. Дмитриева, *Сказание о князьях Владимирских...*, dz. cyt., s. 170. Liczebnik porządkowy „шестой” (szósty) może odnosić się tylko do książąt litewskich, nie zaś do synów Kazimierza. Zygmunt (1467–1548) był jego piątym synem, a szóstym był Fryderyk Jagiellończyk (1468–1503).

po roku 1506. Tak więc czas pojawienia się pierwszej redakcji utworu można odnosić do lat 1479–1492.

Innym ważnym zagadnieniem historii tych tekstów była treść ideowa i tendencja polityczna. Badacze sądzili, że utwory te były nastawione na rozstrzygnięcie zadań polityki zagranicznej i miały nastawienie antylitewskie oraz antypolskie, mając służyć uzasadnieniu ekspansji terytorialnej Księstwa Moskiewskiego na zachód. Formułowano zdanie, że skoro jako przodek Ruryka w legendzie występował Prus, to dawało to ruskim władcom podstawy do wysuwania pretensji do Prus lub do wspierania Prus w ich sporze z Polską w latach 1516–1528 o ziemię *Prussia Regalis* (Prusy Królewskie), które razem ze wspomnianymi w „Pośłaniu” miastami jeszcze w roku 1466 po drugim pokoju Toruńskim przeszły pod kontrolę Jagiellonów²¹. Jednak te poglądy pozostają w sprzeczności z faktem, że do lat sześćdziesiątych XVI wieku legenda o Prusie i Auguście w żaden sposób nie była wykorzystywana w rosyjskiej polityce zagranicznej²². Jest oczywiste, że wersja o pochodzeniu dynastii książąt moskiewskich winna była występować w zupełnie innym kontekście ideowym.

Tak mianowicie pojmował legendę V. L. Janin, który uczynił jej głównym bohaterem Gostomysła stojącego – według latopisu – na czele spisku nowogrodzkich posadników. Jego związek z potomkami rzymskich imperatorów miał uświęcić prawa bojarstwa do władzy w Nowogrodzie²³. V. Ja. Pietruchin, rozwijając tę myśl, zaproponował uznać, że w „Opowieści o kniazach włodzi-mierskich” zawarta była aktualna w XV wieku polemika na temat pierwszeństwa nowogrodzkiego prawa wiecowego czy moskiewskiego – książęcego, przy czym to zdanie nosiło tendencję „antymiejską”, jako że Gostomysł dobrowolnie przekazał swą władzę kniaziovi z dynastii Rurykowiczów²⁴.

W celu ustalenia źródeł „pruskiej” legendy i jej tendencji konieczne jest zwrócenie uwagi na jedno jeszcze dzieło późnego średniowiecza – *Kazańską historię*. Na pierwszy rzut oka jej zawartość pozostaje w sprzeczności z oficjalną ideologią państwową utrzymującą, że moskiewscy książęta z racji „wezwania Waregów” pochodzili od Prusa i Augusta. Wykładając historię Rosji jako „uwerturę” do wyprawy kazańskiej 1552 roku, autor włączył do niej rozdział „O zdobyciu Wielkiego Nowogrodu” w roku 1471. Jest tu mowa o tym, że początkowo istniało na Rusi jednolite państwo, zaś ruskie plemiona służyły wielkiemu księciu kijowskiemu i włodzi-mierskiemu. Jednak „nierozsądni nowogrodzianie sprowadzili sobie księcia

²¹ A. Л. Гольдберг, *К истории рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха*, „Труды отдела древнерусской литературы” 30 (1976), s. 208.

²² К. Ю. Ерусалимский, *Прус и «пруссский вопрос» в дипломатических отношениях России и Речи Посполитой 1560-х – начала 1580-х гг.*, [w:] *Хорошие дни: Памяти А. С. Хорошева*, ред. А. Е. Мусин, Великий Новгород–Санкт-Петербург–Москва 2009, s. 276–293.

²³ В. Л. Янин, *Новгородские посадники...*, dz. cyt., s. 66, 421.

²⁴ В. Я. Петрухин, *Гостомысл: к истории книжного персонажа*, „Славяноведение” 2 (1999), s. 20–23.

z Ziemi Pruskiej, od Waregów”. Uniknąwszy podboju mongolsko-tatarskiego, oddzieli się oni od „Ruskiego Księstwa Włodzimierskiego”. Zapomniałszy o swoich prawdziwych wielkich książętach, zaczęli wojować z nimi i na koniec stali się zdrajcami prawosławia postanowiwszy wybrać swoim władcą polskiego króla wyznającego wiarę łacińską...²⁵

Autora *Kazańskiej historii* nie można winić za nieznajomość latopisu. Zarzuty, które wysuwa on pod adresem Nowogrodu, dobrze wpisują się w tendencję moskiewskiego latopisarstwa, przeredagowującego średniowieczne teksty w duchu antynowogrodzkim i wyliczającego nowogrodzkie „zdrady”²⁶. Nie może to jednak wyjaśnić, dlaczego nowa wersja historii Rusi nie tylko pozbawia Rurykowiczów ich szlacheckiego pochodzenia, ale także przeciwstawia mit o „autochtonicznej” dynastii „książąt kijowskich i włodzimierskich” – realnej historii pojawienia się moskiewskiej dynastii w rezultacie „wezwania Waregów”. Nie wydaje się, by można było w tym przypadku mówić o walce dwóch moskiewskich elit intelektualnych, swego rodzaju „zapadników” i „słowianofilów” XVI wieku gromadzących się wokół tronu carskiego.

Warto wspomnieć o tym, że *Kazańska historia* została napisana na niedługo przed wyprawą opryczniny na Nowogród w 1570 roku, w kontekście utrzymywania się elementów autonomii „państwa” nowogrodzkiego, a nawet odradzania związanego z nim poczucia tożsamości²⁷. Wydaje się, że autor *Kazańskiej historii*, zwolennik idei moskiewskiego absolutyzmu, kategorycznie odrzuca samą możliwość konstytucyjnych relacji między obywatelami i księciem związanych z „wezwaniami” władcy. Zawarta w „Opowieści o książętach włodzimierskich” legenda o Ruryku i Prusie jest dla niego tylko pojedynczym przypadkiem zdradzania przez Nowogród interesów książęcej autokracji. Tę legendę można złożyć w ofierze na rzecz celu głównego – potępienia i obalenia społeczno-politycznego systemu i świadomości społecznej, które istniały w Nowogrodzie w epoce niezależności.

²⁵ *Казанская история...*, dz. cyt., s. 54–55, 179.

²⁶ Znalazło to odbicie nie tylko w przeróbce wiadomości zwodu nowogrodzko-sofijskiego na temat swobód nowogrodzkich przedstawionych w Pierwszym latopisie sofijskim, w wielkksiążęcym latopisarstwie, lecz także w Troiskim zwodzie latopisarskim, Komisyjnym rękopisie Pierwszego latopisu nowogrodzkiego i in. Por. A. A. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, [w:] A. A. Шахматов, *Разыскания о русских летописях*, Москва 2001, s. 542; М. Д. Приселков, *История русского летописания XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1996, s. 36–37, 177, 258; Я. С. Лурье, *Общерусские летописи XIV–XV вв.*, Ленинград 1976, s. 29, 108–117, 158–160.

²⁷ С. В. Белецкий, *Загадки печатей Геннадия Гонзова*, „Советская археология” 2 (1988), s. 172–174; М. С. Paul, *Continuity and change in the Novgorodian Archiepiscopal Office, 1478–1589*, „Orientalia Christiana Periodica” 2 (2009), s. 273–317; Н. П. Лихачев, *Разрядные дьяки XVI века. Опыт исторического исследования*, Санкт-Петербург 1888, s. 247; Н. А. Казакова, *О положении Новгорода в составе Русского государства в конце XV – первой половине XVI вв.*, [w:] *Россия на путях централизации. Сборник в память А. А. Зимина*, ред. В. Т. Пашуто, Москва 1982, s. 156–159; А. А. Селин, *Новгородское общество в эпоху Смуты*, Санкт-Петербург 2008.

Wiadomo, że radykalny sposób potraktowania genezy ruskiego państwa, które proponował autor *Kazańskiej historii*, nie zostało podjęte przez oficjalną ideologię moskiewską. Jednak fakt, że stworzony przez nią mit dotyczący Nowogrodu podsumowuje główną tendencję książęcego latopisarstwa, może się stać ważnym instrumentem metodologicznym pozwalającym ujawnić zasady samoidentyfikacji zbiorowej średniowiecznego społeczeństwa. Autor *Historii* wciąż podkreśla ciągłość władzy Kijowa i Moskwy. Staje się to dla niego dodatkowym środkiem służącym uwypukleniu faktu, że problem, który stanął przed Kijowem, Włodzimierzem i Moskwą w ich stosunkach z Nowogrodem, odziedziczony został z dawnej tradycji. Wytrwałość, z jaką wielkoksiążęcy pisarze atakują podstawowe zasady nowogrodzkiego ustroju społeczno-politycznego, dochodząc aż do absurdalnych sprzeczności wynikających z przerobionej przez nich legendy o cesarzu Auguście, pozwala rozpatrywać społeczeństwa średniowieczne nie tylko w oparciu o zasadę samoidentyfikacji, lecz także mówić o swoistej „kontrydentyfikacji”, której główną treścią było zakwestionowanie charakterystycznej dla przeciwnika aksjologii.

Tak więc *Kazańska historia* skierowana była przeciw temu, co stanowiło fundamentalne składniki nowogrodzkiej organizacji politycznej i mentalności, a co my wyżej związaliśmy z pojęciem „rodu wareskiego”. Świadomie występując przeciw nowogrodzkim wolnościom i starając się oczernić legendę o „wezwanu Waregów”, moskiewski pisarz demonstrowa swoją przynależność do „rodu ruskiego” i pośrednio przyznaje, że także w połowie XVI wieku wydarzenie wezwania dynastii panującej było nadal podstawą nowogrodzkiej tożsamości i stanowiło fundamentalny moment dla kształtowania poczucia tożsamości miejscowej społeczności. Genezy takiej kolektywnej samoidentyfikacji trzeba szukać w epoce powstawania państwowości nowogrodzkiej, innymi słowami, powstania owego „rodu wareskiego”, w sensie jego przeciwstawienia „rodowi ruskiemu”, od zapoznania się z którym zaczęliśmy ten artykuł. Wynika stąd, że twierdzenie o istnieniu w X–XIII wieku jednolitej „narodowości staroruskiej” pozbawione jest podstaw, gdyż popada w sprzeczność z realnym istnieniem w epoce wczesnego średniowiecza w Dawnej Rusi dwóch różnych tożsamości zbiorowych.

Pozostaje nam objaśnienie pewnych momentów tej historii związanych z czasem i okolicznościami powstania legendy o Gostomyśle, Prusie i Auguście. Wydaje mi się jednak, że motywy dobrania „onomastikonu” dla legendy, która w swej istocie była „antynowogrodzką” zawarte są w nowogrodzkiej historii. Podstawy tego doboru wiążą się z istnieniem w Nowogrodzie Wielkim ulicy Pruskiej wspominanej w latopisarstwie w latach 1230–1418²⁸, na której mieszkał

²⁸ *Новгородская первая летопись...*, dz. cyt., s. 35, 54, 58–59, 60, 70, 224, 253, 259, 262, 277, 326, 409, 507; *Новгородские летописи, издаваемые Археографической комиссией*, Санкт-Петербург 1879, s. 10, 23, 29, 32, 41, 43, 47, 75, 186, 203, 209, 213, 234, 247, 249, 250, 257, 259, 264, 275, 354.

wpływowy ród bojarski. W nauce podejmowano próby wywodzenia mieszkańców tej ulicy od potomków drużyny pruskiej, która rozpadła się, a której członkowie w XII wieku mogli przenieść się do Nowogrodu i tam osiedlić²⁹. Jednak dane archeologiczne nie potwierdzają hipotezy o zamieszkiwaniu w Nowogrodzie pruskich emigrantów. Mimo wyraźnie odetnicznego pochodzenia toponimu, można obecnie uznać, że już około początku XIII wieku utracił on sens etniczny i stał się nazwą określającą mieszkańców (*katoikonim*)³⁰. Wydaje się, że nazwa ulicy związana była z tym, że ulica prowadziła w kierunku Prus.

Wiadomo, że w XVII wieku pojawia się legenda o pochodzeniu Andrzeja Kobyły, protoplasty Romanowów z „Ziemi Pruskiej” – z „Niemiec”³¹. Jednak „odkrycie pruskich korzeni” Kobyły trzeba objaśnić wyłącznie jako próbę zrównania nowej dynastii w prawach z Rurykowiczami. Wiemy, że które znakomite rody moskiewskie – Sałtykowie, Szejnowie, Morozowowie, Czegłokowie, Tuczowie, Kuźmini-Karajewowie także uważali siebie za potomków nowogrodzkich „Prusów”³². Jednak te genealogie zależne są bezpośrednio od „Opowieści o książętach włodzimierskich” i powstały nie wcześniej niż w połowie XVI–XVII wieku. Dlatego legenda o Prusie w żadnym razie nie mogła narodzić się wśród moskiewskiej arystokracji dworskiej XV wieku. W rozpatrywanej epoce jedyną grupą społeczną zainteresowaną wywodzeniem rodu moskiewskich książąt od Prusa mogli być mieszkańcy ulicy Pruskiej w Nowogrodzie. Średniowieczna nazwa musiała powodować kojarzenie ich pochodzenia bezpośrednio z Prusami, niezależnie od realiów historycznych.

Uważam, że można wskazać dodatkowe argumenty na rzecz takiego wniosku. Historyczne źródła świadczą o tym, że „pruskie” bojarstwo było najbardziej promoskiewsko nastawioną grupą społeczną w Nowogrodzie w latach 1470–1480. Wiemy, że na wiosnę 1477 nowogrodzcy posłowie nazwali księcia Iwana III nie „gospodinem”, jak przewidywał formularz porozumienia ograniczającego władzę książęcą, lecz „gosudarem”, co zakłada jego autokratyczną władzę

²⁹ K. Ślaski, *Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku*, „Rocznik Olsztyński” 5 (1963), s. 9–27; J. Antoniewicz, *The Problem of the „Prussian Street in Novgorod the Great”*, „Acta Baltico-Slavica: Archaeologia, historia, ethnographia, et linguarum scientia” 2 (1965), s. 7–25; В. И. Кулаков, *Прусская дружина и Русь*, [w:] *Восточная Европа в древности и средневековья: спорные проблемы истории. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Паушто, Москва, 12–14 апреля 1993 года. Тезисы докладов*, ред. А. П. Новосельцев, Москва 1993, s. 43–46; А. А. Гиппиус, *Скандинавский след в истории новгородского боярства...*, dz. cyt., s. 105.

³⁰ В. Л. Васильев, *Архаическая топонимия Новгородской земли. Древнеславянские деантропонимные образования*, Великий Новгород 2005, s. 354, 362–364.

³¹ С. Б. Веселовский, *Исследования по истории класса служилых землевладельцев*, Москва 1969, s. 140–141; А. А. Зимин, *Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в.*, Москва 1988, s. 175.

³² П. В. Долгоруков, *Российская родословная книга*, т. 2, Санкт-Петербург 1855, s. 68–69.

w Nowogrodzie³³. Nowogrodzianie zbuntowali się z i zabili uczestników poselstwa: wojewodę Wasyla Nikiforowicza i posadników Zacharija oraz Kuźmę Owinowych. Otóż większość tych działaczy politycznych była związana właśnie z ulicą Pruską³⁴. Można uznać za bardzo prawdopodobne, że właśnie w kontekście poselstwa 1477 roku bojarowie z ulicy Pruskiej, starając się po przybyciu do Moskwy uzasadnić swój związek z wielkim księciem, zaproponowali mu legendę o Gostomyśle, Prusie i Auguście. Legenda od razu została wykorzystana przez polityków moskiewskich do uzasadnienia monarchicznych praw Rurykowiczów do Nowogrodu, co pobudziło do buntu przeciw pruskiemu bojarstwu.

Epilog

Wiadomo, że oficjalna wersja „Opowieści” odniosła zwycięstwo nad mitotwórstwem *Kazańskiej historii*. Jej tekst został wyryty na trocie carskim w Soborze Uspieńskim, a wizerunki jego bohaterów namalowane na freskach wschodniego muru Granowitej Pałaty Moskiewskiego Kremla³⁵. Później, w warunkach umocnienia carstwa moskiewskiego, straciła aktualne znaczenie potrzeba polemiki ze specyficzną tożsamością nowogrodzką. „Opowieść” przestała być odbierana jako dzieło „antynowogrodzkie”, a przypisano jej tendencję „antypolską”. Ten mit wykorzystywany był jako dowód przewagi Moskwy nad Rzeczpospolitą oraz do uzasadnienia pretensji do terenów pogranicznych.

Jednak w efekcie tej transformacji moskiewska samoidentyfikacja okazała się zakładnikiem skonstruowanych przez siebie samą obrazów. Około 1672 roku w celach dyplomatycznych została sporządzona seria opartych na wyobraźni portretów pierwszych książąt ruskich w tzw. Tytułarnikach³⁶. Te wizerunki odpowiadały ogólnoeuropejskiej tradycji wyobrażeń władców, jednak do Rosji

³³ *Устюжский летописный свод: Архангелогородский летописец*, ред. К. Н. Сербина, Москва–Ленинград 1950, s. 92; *Московский летописный свод конца XV в.*, ред. М. Н. Тихомиров, Москва–Ленинград 1949, s. 318 (Полное собрание русских летописей, 25); Я. С. Лурье, *Две истории Руси XV вв. Ранние и поздние, официальные и независимые летописи об образовании Московского Государства*, Санкт-Петербург 1994, s. 143–163, szczególnie s. 155–156.

³⁴ В. Л. Янин, *Новгородская феодальная вотчина (историко-генеалогическое исследование)*, Москва 1981, s. 118–156.

³⁵ *Le Palais à Facettes du Kremlin de Moscou*, éd. A. Nassibova, Leningrad 1982, s. 5–22, ill. 67, 60, 70, 71; *The Faceted chamber in the Moscow Kremlin*, éd. A. Nasibova, Leningrad 1978, s. 5–22, 69, 70, 71.

³⁶ *Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года*, Санкт-Петербург 1903; А. С. Косцова, «Титулярник» собрания Государственного Эрмитажа, [w:] *Труды Государственного Эрмитажа*, 3: *Русская культура и искусство*, 1, Ленинград 1959, s. 16–40; О. А. Белоброва, *Об иноязычных источниках «Титулярника» 1670-х годов*, [w:] *Res traductoria: Перевод и сравнительное изучение литератур: к 80-летию Ю. Д. Левина*, ред. В. Е. Багно, Санкт-Петербург 2000, s. 81–86.

dostały się dzięki kronikom Marcina Bielskiego i Aleksandra Gwagnina³⁷. W ten sposób, ażeby wywyższyć swoich panujących, moskiewski pisarz został zmuszony wyobrazić ich „na obraz i podobieństwo” polskich królów.

W Nowogrodzie rzeczy miały się inaczej. W trakcie rokowań ze Szwecją w latach 1611–1613, w związku z próbą wybrania królewicza Karla Filipa na tron rosyjski, nowogrodzianie celowo i niejednokrotnie przyrównywali to „wezwanie Szwedów” do „wezwania Waregów” w 862 roku. Jest oczywiste, że w warunkach okresu Smuty sięganie ku precedensom historycznym sprzyjało odrodzeniu tożsamości nowogrodzian, którzy znów poczuli swą przynależność do „rodu wareskiego”, czego podstawą było oparte na zasadzie konstytucyjnej prawo do zapraszania władcy.

Abstrakt

Studia nad dziejami dawnej Rusi charakteryzują się obecnie uwzględnianiem różnorodności poszczególnych jej regionów, co stanowi pewne odejście od ukształtowanego w drugiej połowie XIX wieku założenia o „jednolitej narodowości staroruskiej”. Zakładało one istnienie wspólnego przodka dzisiejszych Rosjan, Ukraińców oraz Białorusinów. Nowe ustalenia na temat czynników wpływających na konsolidację staroruskiego społeczeństwa wymagają od badacza – w celu dokonania przekonującego rozstrzygnięcia problemu zbiorowej samoidentyfikacji w średniowieczu – sięgnięcia po te zabytki piśmiennictwa, w których ujawnić się mogły *explicito* historyczne podstawy dokonywania przez zbiorowości ludzkie dawnej Rusi identyfikacji swoich członków lub wzajemnego przeciwstawiania się sobie. Specyficzna struktura państwa staroruskiego składającego się z „włości” kijowskiej i nowogrodzkiej oraz pojawiające się w zabytkach piśmienniczych określenia typu „ród ruski”, „ród wareski” każą zastanowić się nad znaczeniem i konotacjami, jakie niesie ze sobą projektowana „narodowość staroruska”.

Słowa kluczowe

Ruś; Waregowie; Nowogród; narodowość

Abstract

The Ruthenian “tribe”, the Varangian “tribe” and old Russian nationality

Studies over the history of former Russia are at present characterized by the regard of individual varieties of its regions, what makes a certain approach to the assumption formed in the second half of the XIX century concerning „the uniform nationality of old Russian”. The approach stated the existence of the common ancestor of today’s Russians, Ukrainians and Byelorussians. New settlements on the subject of factors bearing upon the consolidation of the old Russian society, demand from an explorer – to achieve a convincing decision of the problem of the collective

---

³⁷ M. Bielski, *Kronika wszytkiego świata*, Kraków 1551; A. Gwagninus, *Kronika Sarmatyej Europejskiej*, Kraków 1611; B. Miodońska, *Władca i państwo w krakowskim drzeworycie książkowym XVI w.*, [w:] *Renesans: sztuka i ideologia*, red. T. S. Jaroszewski, Warszawa 1976, s. 45–96. Chcę podziękować dr. hab. M. P. Krukowi za pomoc w dotarciu do literatury naukowej na ten temat.

self-identification in the Middle Ages – reaching for the ancient monuments of the literature in which historic explicate bases could come to light based on which human communities of former Russia identified their own members or opposed each other. The specific structure of the old Russian state consisting of Kiev and of Novogrod “estates” as well as appearing in ancient literary monuments definitions such as the Ruthenian “tribe”, the Varangian “tribe” make us wonder over the meaning and connotations, which designed “old Russian nationality” carries with itself.

Keywords

Rus; Varangians; Novogrod; nationality

Bibliografia

- Antoniewicz J., *The Problem of the «Prussian Street in Novgorod the Great»*, “Acta Baltico-Slavica: Archaeologia, historia, ethnographia, et linguarum scientia” 2 (1965), s. 7–25.
- Gippius A., *A Scandinavian Trace in the History of the Novgorod Boyardom*, [w:] *Vers l’Orient et vers l’Occident : regards croisés sur dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne*, P. Bauduin, A. Musin (red.), Caen 2013.
- Gwagninus A., *Kronika Sarmatyj Europskiej*, Kraków 1611.
- Le Palais à Facettes du Kremlin de Moscou*, A. Nassibova (red.), Leningrad 1982.
- Miodońska B., *Władca i państwo w krakowskim drzeworycie książkowym XVI w.*, [w:] *Renesans: sztuka i ideologia*, T. S. Jaroszewski (red.), Warszawa 1976, s. 45–96.
- Paul M. C., *Continuity and change in the Novgorodian Archiepiscopal Office, 1478–1589*, „Orientalia Christiana Periodica” 2 (2009), s. 273–317.
- Ślaski K., *Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku*, „Rocznik Olsztyński” 5 (1963), s. 9–27.
- The Faceted chamber in the Moscow Kremlin*, A. Nasibova (red.), Leningrad 1978.
- Белецкий С. В., *Загадки печатей Геннадия Гонзова*, „Советская археология” 2 (1988), s. 172–174.
- Белоброва О. А., *Об иноязычных источниках «Титулярника» 1670-х годов*, [w:] *Res traductoria: Перевод и сравнительное изучение литератур: к 80-летию Ю. Д. Левина*, В. Е. Багно (red.), Санкт-Петербург 2000, s. 81–86.
- Bielski M., *Kronika wszytkiego świata*, Kraków 1551.
- Васильев В. Л., *Архаическая топонимия Новгородской земли. Древнеславянские деантропонимные образования*, Великий Новгород 2005.
- Веселовский С. Б., *Исследования по истории класса служилых землевладельцев*, Москва 1969.
- Гиппиус А. А., *Скандинавский след в истории новгородского боярства*, [w:] *The Slavization of the Russian North*, J. Nuorluoto (red.), „Slavica Helsingiensia” 27 (2006), s. 93–109.
- Гольдберг А. Л., *К истории рассказа о потомках Августа и о дарах Мономах*, „Труды отдела древнерусской литературы” 30 (1976).
- Дмитриева Р. П., *Сказание о князьях владимирских*, Москва–Ленинград 1955.
- Долгоруков П. В., *Российская родословная книга*, t. 2, Санкт-Петербург 1855.
- Ерусалимский К. Ю., *Прус и «пруский вопрос» в дипломатических отношениях России и Речи Посполитой 1560-х – начала 1580-х гг.*, [w:] *Хорошие дни: Памяти А. С. Хорошева*, А. Е. Мусин (red.), Великий Новгород–Санкт-Петербург–Москва 2009, s. 276–293.

- Зализняк А. А., *Новгородские берестяные грамоты и проблемы восточнославянских диалектов*, [w:] *История и культура древнерусского города*, Г. А. Федоров-Давыдов (red.), Москва 1989, s. 18–30.
- Зеленин Д. К., *Восточнославянская этнография*, Москва 1991.
- Зимин А. А., *Россия на рубеже XV–XVI столетий (Очерки социально-политической истории)*, Москва 1982.
- Зимин А. А., *Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в.*, Москва 1988.
- Казакова Н. А., *О положении Новгорода в составе Русского государства в конце XV – первой половине XVI вв.*, [w:] *Россия на путях централизации. Сборник в память А. А. Зимина*, В. Т. Пашуто (red.), Москва 1982, s. 156–159; А. А. Селин, *Новгородское общество в эпоху Смуты*, Санкт-Петербург 2008.
- Казанская история, Г. Н. Моисеева, В. П. Адрианова-Перец (red.), Москва 1954.
- Карамзин Н. М., *История Государства Российского*, т. 5, Санкт-Петербург, 1830.
- Карпов Г. Ф. (ред.), *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича, 1: годы с 1487 по 1533*, Санкт-Петербург 1882.
- Косцова А. С., «Титулярник» собрания Государственного Эрмитажа, [w:] *Труды Государственного Эрмитажа*, 3: *Русская культура и искусство*, vol. 1, Ленинград 1959, s. 16–40.
- Кулаков В. И., *Прусская дружина и Русь*, [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье: спорные проблемы истории*, Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто, Москва, 12–14 апреля 1993 года, Тезисы докладов, А. П. Новосельцев (red.), Москва 1993, s. 43–46.
- Летопись по Воскресенскому списку*, Полное собрание русских летописей, vol. 7, Москва 2001.
- Лихачев Н. П., *Разрядные дьяки XVI века. Опыт исторического исследования*, Санкт-Петербург 1888.
- Лурье Я. С., *Две истории Руси XV вв. Ранние и поздние, официальные и независимые летописи об образовании Московского Государства*, Санкт-Петербург 1994.
- Лурье Я. С., *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI в.*, Москва–Ленинград 1960.
- Лурье Я. С., *Общерусские летописи XIV–XV вв.*, Ленинград 1976.
- Мавродин В. В., *Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности*, Москва 1971.
- Московский летописный свод конца XV в.*, М. Н. Тихомиров (red.), Полное собрание русских летописей, vol. 25, Москва–Ленинград 1949.
- Мусин А. Е., «Род русский», «род варяжский», «род прусский»: миграции и историческая память как факторы политогенеза, [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье: Миграции, расселения, война как факторы политогенеза*, 24 чтения памяти чл.-кор. РАН В. Т. Пашуто, Москва, 18–20 апреля 2012 года, Материалы конференции, Е. А. Мельникова (red.), Москва 2012, s. 192–197.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, А. Н. Насонов (red.), Москва–Ленинград 1950.
- Новгородские летописи, издаваемые Археографической комиссией*, Санкт-Петербург 1879.
- Петрухин В. Я., *Гостомысл: к истории книжного персонажа*, „Славяноведение” 2 (1999), s. 20–23.
- Петрухин В. Я., *Новгородцы от «рода варяжска»?* , [w:] *Диалог культур и народов в средневековой Европе. Сборник научных статей в честь 60-летия чл.-кор. РАН Е. Н. Носова*, Н. В. Хвоцинская, А. Е. Мусин (red.), Санкт-Петербург 2010, s. 148–150.
- Повесть временных лет*, М. Б. Свердлов (red.), Ленинград 1996.

- Подобедова О. И., *Миниатюры русских исторических рукописей*, Москва 1965.
- Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года*, Санкт-Петербург 1903.
- Приселков М. Д., *История русского летописания XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1996.
- Седов В. В., *Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование*, Москва 1999.
- Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам: Тексты и комментарии*, т. 1, Н. Н. Покровский, Г. Д. Ленхофф (red.), Москва 2007.
- Столярова Л. В., *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков*, Москва 2000.
- Толочко А. П., *Воображенная народность*, „Ruthenica” 1 (2002), s. 112–117.
- Толочко П. П., *Древнерусская народность: воображаемая или реальная*, Санкт-Петербург 2005.
- Устюжский летописный свод: Архангелогородский летописец*, К. Н. Сербина (red.), Москва–Ленинград 1950.
- Шахматов А. А., *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, [w:] А. А. Шахматов, *Разыскания о русских летописях*, Москва 2001.
- Штыхов Г. В., *Древнерусская народность: реалии и миф*, [w:] *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, т. 3 *Этногенез и этнокультурные контакты славян*, В. В. Седов (red.), Москва 1997, s. 376–385.
- Юсова Н. Н., *«Давньоруськоа народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)*, Київ 2006.
- Янин В. Л., *Новгородская феодальная вотчина (историко-генеалогическое исследование)*, Москва 1981.
- Янин В. Л., *Новгородские посадники*, Москва 2003.
- Янин В. Л., *У истоков новгородской государственности*, Великий Новгород 2001.

